

על הכנענים והעברים בספר בראשית

א. הבעיה

בפסוק הראשון העוסק במסעות אברם בארץ כנען מופיעה הערה שעוררה בעיה פרשנית-היסטורית. זה לשון הפסוק: "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה והכנעני אז בארץ" (י"ב, ו). המשפט "והכנעני אז בארץ" הטריד את מנוחת הפרשנים בשל תיאור הזמן 'אז'. מה משמעות תוספת זו? האם 'אז' משמעותו רק אז אבל לפני כן הכנעני לא היה בארץ? או שמא אז ולא אחר כך, כלומר: בזמן כתיבת הספר, הכנעני כבר לא נמצא בארץ. רש"י מפרש:

היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו שנא' 'ומלכי צדק מלך שלם' (בראשית י"ד, יח). לפיכך: 'ויאמר אל אברם לזרעך אתן את הארץ הזאת', עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם.

לפי רש"י 'אז' משמעותו, שבזמנו של אברם הארץ הייתה בידי הכנעני, אך לפני כן הייתה בידי בני שם.

רש"י מבסס את טענתו שהארץ הייתה בחזקתם של בני שם על המדרש המזהה את מלכי-צדק מלך שלם עם שם בן נח.

אבן עזרא אומר בקצרה: "יתכן שארץ כנען תפשה כנען מיד אחר, ואם איננו כן יש לו סוד והמשכיל ידום". מה משמעות הסיפא של דבריו? חלק מפרשני ראב"ע מבארים שראב"ע רומז לאפשרות שפסוק זה נכתב זמן רב לאחר משה.¹

האם יש ביכולת המחקר המודרני להכריע בין שתי האפשרויות? האם ניתן לאשש את דברי רש"י? או שמא יש לפרש כפי שאבן עזרא רומז?

מכיוון שדברי רש"י עוסקים בשינויים דמוגרפיים שחלו בארץ ישראל בתקופתו של אברהם, הרי שניתן לנסות להשתמש בכלי מחקר מודרניים, בעיקר במקצוע

1. על סמך משפט סתום זה טען שפינוזה שאבן עזרא חשב שהתורה לא נכתבה בידי משה אלא בידי אדם אחר שחי שנים רבות לאחר מכן. ראה: ב' שפינוזה, **מאמר תיאולוגי-מדיני**, ח' וירשובסקי (מתרגם), ירושלים תשכ"ב, פרק ח, עמ' 95-97. ראה את תגובתו של שד"ל כנגד דברי שפינוזה, אך גם הוא מסכים שיייתכן שאבן עזרא חשב שפסוק זה נוסף אחרי ימי משה (שד"ל, **פירוש על חמשת חומשי תורה**, תל אביב תשכ"ו, עמ' 507-508).

הארכאולוגיה, לצורך זה. הארכאולוגיה פיתחה כלים מסוימים על מנת לאפשר אבחון של תופעות מסוג זה.

ב. הרקע ההיסטורי של תקופת אברהם

על מנת להתמודד עם שאלה זו עלינו לאתר את התקופה ההיסטורית שבה פעל אברהם. הדעה שרווחה בעבר במחקר, ונכונה לדעתי גם היום, היא, שהאבות חיו בתקופה המכונה בארכאולוגיה 'תקופת הברונזה התיכונה', שהיא המחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס.²

בתקופה זו התפתחה תרבות עירונית רחבת היקף, נבנו ערים גדולות ומבוצרות ברחבי הארץ, נבנו מבני ציבור שונים, והמסחר עם ארצות שכנות היה נרחב למדי. תהליך העיור היה הדרגתי ונמשך למעלה ממאתיים שנה. הוא החל במישור החוף, בשלב מאוחר יותר הגיע לשומרון, ולבסוף גם להרי יהודה. העיור שהחל במישור החוף במאה העשרים לפנה"ס, הגיע להרי יהודה רק סביב המאה השמונה עשרה לפנה"ס, תקופה שבה נבנו שילה, בית אל, ירושלים, בית-צור וחברון, וכן יישובים פרוזים בעיקר באזור ירושלים.³ במקביל לתהליך העיור המשיכו לחיות לצד הערים החדשות נוודים שסבבו באזור ההר, ושרידיהם השתמרו בעיקר בקבריהם.⁴ אחת השאלות המתעוררות בנושא זה היא: מי היו תושבי הערים החדשות? האם הפכו חלק מהנוודים, תושבי ההר הקדומים, להיות תושבי קבע בהשפעת תהליך העיור במישור החוף? ואולי חדרו להר מתיישבים חדשים, והם שבנו את יישובי הקבע תוך כדי דחיקת רגלי התושבים הקדומים?

בהעדר עדויות כתובות חד-משמעיות בנושא,⁵ יש להיעזר באחד המאפיינים המובהקים של קבוצות אוכלוסייה שונות והוא שיטת הקבורה. הנחה מקובלת

2. על הדיון בנושא זה ראה: 'בן נון, 'היסטוריה ומקרא - הילכו שניים יחדיו? - ספר בראשית', על אתר ז, תש"ס, עמ' 45-64; 'מייטליס, 'על מקרא, על קרמיקה ועל מה שביניהם', שם, עמ' 65-100.

3. בנחל רפאים התגלו שני יישובים בני התקופה. האחד באזור קניון ירושלים (מלחה), והשני בגן החיות התנ"כי. למרות סמיכותם הגאוגרפית הם שונים זה מזה באופן מהותי. היישוב בקניון ירושלים היה יישוב מתוכנן ומאורגן בעל קו בנייה רציף ששימש ככל הנראה כקו הגנה ליישוב, בעוד שהיישוב בנחל רפאים היה מפוזר, ללא תכנון כלשהו וללא הגנה. צורתו מזכירה את יישובי הבדווים בראשית תקופת התנחלותם. ייתכן שיישוב זה הוא אחד מיישובי 'הפריז' המוזכר כאחד משבעת העממים. שמו ניתן לו על פי צורת יישובו הפרוזה. ראה פירוט: 'מייטליס, 'הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב תשנ"ח, עמ' 56-67; 138-140.

4. סיכום בנושא ראה: 'מייטליס (לעיל, הערה 3).

5. על לוח בכתב יתדות שהתגלה בתל חברון, ראה: מ' ענבר, 'לוח בכתב יתדות מן המאות הי"ז-ט"ז לפנה"ס שנתגלה בחברון', קדמוניות כב, תש"ן, עמ' 94-95.

על הכנענים והעברים בספר בראשית

וסבירה היא, ששיטת קבורה משקפת מערכת של אמונות בנושא החיים שלאחר המוות, וצורת קבורה היא נושא שמרני שאותו נוטה האוכלוסייה לשמר לאורך דורות רבים. שינוי בשיטות קבורה מבטא או שינוי במערכת האמונות של אותה אוכלוסייה, או חילופי אוכלוסין.⁶ המחקרים הארכאולוגים הרבים (סקרים וחפירות), שנערכו בהרי בית אל, בהרי ירושלים ובהרי חברון מספקים מידע רב בנושא.⁷

ג. שיטות הקבורה בהרי יהודה

הקבר המאפיין את הנוודים שקדמו לתהליך העיור בהרי יהודה, הוא קבר הפיר. קבר זה הוא פיר עגול חצוב בסלע לעומק של כ-2 מ' ובקרקעיתו חצוב תא אחד קטן שבתוכו הוכנסו עצמות הנפטרים. הקבורה בתא זה היא קבורה משנית, ובדרך כלל של אדם אחד או שניים בלבד. קברי הפיר מרוכזים באזורים מוגדרים מחוץ ליישוב. שיטת קבורה זו המוכרת לנו כבר באלף השלישי לפנה"ס (תקופת הברונזה הביניימית), ממשיכה להתקיים בהרי יהודה גם בראשית האלף השני לפנה"ס (תקופת הברונזה התיכונה). כ-2500 קברי פיר התגלו בין אזור בית אל לדרום הר חברון. הריכוזים הגדולים היו במזרח הרי בית אל ובדרום הר חברון.

שיטות קבורה חדשות החלו להופיע בהר במהלך המאה השמונה עשרה לפנה"ס, בעיקר באזורי הערים החדשות. המשותף לכולם הוא העדר אזורי קבורה מוגדרים, והשקעה מינימלית בקבורה. מוצאים אנו קברי שוחה פשוטים, קברים המוניים במערות, קבורה מתחת לרצפות הבתים, וקבורת ילדים בתוך קנקנים. צורות קבורה אלו אופייניות לאזורי מישור החוף והעמקים החל מראשית האלף השני לפנה"ס. בדיקת התפרוסת הגאוגרפית של צורות הקבורה השונות מעלה ששיטות הקבורה החדשות התרכזו באזור ירושלים - אזור שבו נמצא הריכוז הגדול ביותר של יישובי הקבע.⁸ המסקנה מן האמור לעיל, שבמהלך המאה השמונה עשרה לפנה"ס, הגיעו גורמים חדשים להר ממישור החוף.

עדות נוספת לכך שבזו היישובים במאה השמונה עשרה לפנה"ס היו ממוצא שונה מהאוכלוסייה הנוודית והכפרית של תקופת הברונזה הביניימית, נמצאה באתר נחל רפאים (גן החיות התנ"כי בירושלים). באתר זה נמצא יישוב מתקופת הברונזה הביניימית ומעליו יישוב מתקופת הברונזה התיכונה. באתר זה התגלו גם קברים משתי התקופות. בדיקת עצמות הנקברים העלתה, שקיימים הבדלים ניכרים בין שתי

6. K. Prag, 'The Intermediate Early Bronze-Middle Bronze Age: An interpretation of Evidence from Transjordan, Syria and Lebanon', *Levant* 6, pp. 69-116.

7. ריכוז הנתונים נמצא אצל י' מייטליס (לעיל, הערה 3), עמ' 141-147.

8. ראה מפת תפרוסת אתרי קבורה בהרי יהודה, אצל: י' מייטליס, 'צורות קבורה כאמצעי לזיהוי גורמים אתניים שונים בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה', **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס החמישי, תשנ"ה - 1995**, קדומים-אריאל תשנ"ו, עמ' 23-26.

האוכלוסיות. מסקנת החוקרת פ' סמית היא, שמוצאה של אוכלוסיית תקופת הברונזה התיכונה שונה ממוצא האוכלוסייה הקדומה יותר, מתקופת הברונזה הביניימית.⁹ באורח חייהם נבדלו התושבים החדשים מהתושבים המקוריים של ההר בשני דברים מרכזיים. האחד: אוכלוסיית התושבים החדשים הייתה עירונית בעיקרה. השני, היחס שלהם לקבורה היה שונה בתכלית משל קודמיהם: התושבים הקדומים השקיעו מאמץ רב בקבורת האדם הבודד, באזור קבורה מוגדר, ובקבורה כמעט אחידה. ואילו התושבים החדשים השקיעו אך מעט בקבורה, בשיטות קבורה מגוונות, ובכל מקום אפשרי, כולל בתוך היישוב. שיטות קבורה אלו התפשטו באזור במהלך התקופה עד שהקבורה בקברי הפיר נעלמה.

לשני נושאים אלו יש להוסיף עוד הבדל משמעותי. בכל אתרי הנוודים, הן בקברים והן ביישובים, בכל רחבי הארץ, לא התגלה סימן מובהק לפולחן אלילי כלשהו; לעומת זאת באתרים עירוניים רבים התגלו כלי פולחן, צלמיות ומקדשים.¹⁰ על משמעות נושא זה, להלן.

ד. לאיזו קבוצת אוכלוסייה היה שייך אברהם?

תיאור חייו של אברהם משקף במידה רבה את הידוע לנו מן המחקר על חיי הנוודים בהרי יהודה בתקופת הברונזה הביניימית ותקופת הברונזה התיכונה.

אברהם נודד בציר שכם-באר שבע. אברהם יושב אוהל מתוך בחירה, נוטה את אוהלו ליד שכם, בין בית אל לבין העי, וקובע את מגוריו בסמוך לחברון. שיטת חיים זו באה מתוך בחירה, ואולי מתוך ציווי אלוהי, ולא מתוך חוסר יכולת כלכלית לבנות בית.¹¹ אברהם מקפיד לקבור את שרה במקום מוגדר, במערה בקצה שדה עפרון החתי, ואותה מערה משמשת לקבורה משפחתית. למותר לציין שאברהם אינו עובד אלילים.

תיאור זה הולם את תושבי תקופת הברונזה הביניימית בהר. כפי שצינו לעיל, עד עתה לא נמצאה כל עדות מובהקת למקדשים, או לממצאים היכולים להתפרש כעבודת אלילים בקרב אוכלוסייה זו. נראה אם כן, כי אין מניעה לראות אוכלוסייה זו כאוכלוסייה שאינה עובדת אלילים במובן המקובל. הדמיון בין אורח חייו של

9. מובאת במאמרו של עמנואל איזנברג. ראה: ע' איזנברג, 'נחל רפאים - כפר מתקופת הברונזה בדרום מערב ירושלים', **קדמוניות** 103-104, תשנ"ד, עמ' 94.

10. ראה: ע' מזר, 'מקדשים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת ובתקופת הברזל', בתוך: ח' כצנשטיין ואחרים (עורכים), **האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 136-162. על הימצאותם של לוחות אבן המתפרשים כמצבות ופסלונים גסים באתר נחל רפאים ראה: ע' איזנברג (לעיל, הערה 9), עמ' 82-95.

11. על קבוצות שונות שראו את אורח החיים הנוודי כדרך הנכונה ולא כבררת מחדל, ראה פרשת בני רכב (ירמיהו ל"ה), וכן הנבטים בשלב הקדום לקיומם. ראה את תיאורו של הרונימוס בתוך: א' נגב, **אדוני המדבר**, ירושלים 1983, עמ' 25-27.

אברהם לאורח חייהם של בני תקופת הברונזה הביניימית בא לידי ביטוי בדבר נוסף, מסלולי הנדידה במהלך השנה. דיוור טוען שיש לקשור את יישובי הר הנגב והר ירוחם לקברים שהתגלו בהר חברון. לדעתו, מתוך הקבלה לחברות חצי נוודיות באזורים שונים בעולם ועל סמך הממצאים הארכאולוגיים, בני התרבות הנוודית בסוף האלף השלישי לפנה"ס נעו במסלול קבוע. בחורף הם ישבו ביישובים עונתיים בנגב, ואילו בקיץ הם עלו צפונה ורעו את צאנם בהרי חברון. קברי הפיר הרבים שהתגלו בהר חברון שייכים לדעתו לתושבי הנגב שרעו את צאנם במהלך הקיץ ובתקופה זו הם חיו במערות או באוהלים.¹² חיזוק לדעתו של דיוור עולה ממחקרו של ' גורן, אשר ערך בדיקה פטרוגרפית של כלי חרס מאתרי הר הנגב, והתברר שמקור חלק גדול מחומר הגלם של הכלים בעבר הירדן והרי יהודה.¹³ מכאן ניתן להסיק, שתושבי הר הנגב אכן הגיעו במסעות נודדיהם גם להרי יהודה ויצרו כלים או שקנו כלי חרס באזורים אלה. תיאור זה הולם את מסלול חייו של אברהם המחלק את זמנו בין הנגב להרי יהודה: "וילך למסעיו מנגב ועד בית אל עד המקום אשר היה שם אהלה בתחלה בין בית אל ובין העי" (י"ג, ג).¹⁴

ה. מסקנות ביניים

הנתונים שהובאו לעיל מלמדים על שינויי אוכלוסייה הדרגתיים בהר בראשית תקופת הברונזה התיכונה. הדבר עולה בקנה אחד עם השינויים הדמוגרפיים שעליהם עומד רש"י, ועם זיהויים של התושבים הקדומים עם בני שם. ראוי לציין, שרש"י כותב "שהיה הולך וכובש" כלומר בתקופת אברהם התהליך היה בעיצומו, וכפי הנראה לא במסע מלחמה קצר ימים, אלא בתהליך אטי וממושך. אברהם היה מזוהה עם התושבים הקדומים של הארץ, ולכן התחבר עם ממרא, ענר ואשכל "בעלי ברית אברהם" (י"ד, יג). העדר ממצאים מובהקים המעידים על עבודת אלילים בקרב האוכלוסייה הנוודית, עולה בקנה אחד עם האמור על מלכי-צדק מלך שלם¹⁵ הכוהן לאל עליון (פרק י"ד).

12. W.G. Dever, 'New Vistas on the EBIV (MBI) Horizon in Syria-Palestine', *BASOR* 237, 1980, pp. 35-64; I. Finkelstein, 'The Central Hill Country in the Intermediate Bronze Age', *IEJ* 41, 1991, pp. 19-45.

13. Y. Goren, 'The Southern Levant in the Early Bronze Age IV: The Petrographic Perspective', *BASOR* 303, 1996, pp. 33-72.

14. ' רזנסון בחן את נושא הנוודות מההיבט הספרותי בספר בראשית, הוא מצביע על כך שבספר בראשית מופיעים מונחים המאפיינים נוודים. על כך ראה: ' רזנסון, 'סיפור עבר - ספרות והיסטוריה בתנ"ך - סתירה או השלמה?', **על אתר ז**, תש"ס, עמ' 149-111.

15. שאלה מעניינת היא, מה למלכי-צדק מלך שלם ולמלחמה בסדום, הלא אזור ירושלים מרוחק למדי מאזור הקרבות? ייתכן שגם לכך יש תשובה בתחום הארכאולוגי. מחקרי השטח

נראה אם כן שמסקנות המחקר הארכאולוגי עולות בקנה אחד עם פירושו של רש"י, ועם הפירוש הראשון של אבן עזרא. עם זאת ראוי להציג את השאלה כיצד נקראו אותם נוודים שסבבו בהרי יהודה במשך זמן רב כל כך? האם יש לנו מקורות לכך? נראה שתיאור אורח חייהם תואם את הידוע לנו על קבוצה המכונה במקרא בשם: 'העברים'.¹⁶

ו. העברים בספר בראשית

השם 'עברי' או 'עברים' מופיע כמה פעמים בספר בראשית, אם כמתאר את אברם, "אברם העברי" (ד', יג), וכמתאר את יוסף, "איש עברי" (ל"ט, יד) או "נער עברי" (מ"א, יב). המצרים אינם אוכלים יחד עם אחי יוסף מכיוון שהם אינם יכולים לאכול לחם עם העברים "כי תועבה היא למצרים" (מ"ג, לב). נוסף לכך יוסף מזכיר מושג גאוגרפי ששמו "ארץ העברים" (מ', טו). מונח זה הוא יחידאי במקרא ומשמעותו אינה ברורה, אך יש להניח שבן השיח של יוסף, שר המשקים, הבין במה מדובר. פרשני התורה התייחסו למונח זה. רש"י מסביר 'עברי' - "שבא מעבר הנהר", כפי הנראה הכוונה לנהר פרת. רשב"ם מסביר שהמצרים לא אכלו לחם עם אחי יוסף, מכיוון שאנשי עבר הנהר היו נבזים ומאוסים בעיניהם, אולי מכיוון שעסקו ברעיית צאן (פירושו לפרק מ"ג, לב, ד"ה כי תועבה). ר"ע ספורנו מביא פירוש מעניין: "...שהמחזיקים בדעות **מציאות האל**, יכלתו והשגחתו נקראו עברים על שם עבר" (פירושו לבראשית י', כא, ד"ה גם הוא אבי כל בני עבר).

לאור זאת נראה, שהמונח 'עברים' הוא שם לקבוצה גדולה של אוכלוסייה המתייחדת במוצאה הגאוגרפי, עבר הנהר, ואולי גם באמונה באל אחד (על פי ספורנו). קבוצה זו הייתה בזויה בעיני המצרים. המונח 'עברים' מופיע גם בספר שמות בכמה מקומות, כמו למשל בפרשת עבד עברי, וכן בספר שמואל, אך שם לא תמיד ברור אם הכוונה לבני ישראל בלבד או שמא לקבוצת אוכלוסין רחבה יותר - בני עבר.¹⁷

מלמדים שירושלים הייתה העיר הגדולה ביותר בתקופת הברונזה התיכונה בהרי יהודה ואולי גם בכל ההר המרכזי (ראה: 'מייטליס, מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II, לאור הממצאים הארכיאולוגיים', בתוך: 'אשל [עורך], מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי, קדומים-אריאל תשנ"ז, עמ' 11-16). נראה שלירושלים היה מעמד על, והיישובים בהר יהודה ובסביבותיו היו כפופים במידה מסוימת לירושלים.

16. ראה על כך: N. Na'aman, 'Habiru and Hebrews; The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere', *JNES* 45, 1986, pp. 271-288. על סיכום הדעות השונות על הקשר האפשרי בין העברים לח'בירו/עפרו, ראה: 'בן נון, העברים וארץ העברים', **מגדים** טו, תשנ"ב, עמ' 9-26.

17. אכן אבן עזרא מתחבט אם עבד עברי משמעותו עבד מבני עבר או עבד מבני ישראל. לבסוף הוא מכריע שמדובר בעבד מבני ישראל. ראוי לציין שאונקלוס מתרגם את המילה עברי

על הכנענים והעברים בספר בראשית

נראה אם כן שאברהם היה חלק מקבוצה שנקראה בשם עברים, ואורח חייו היה דומה לאורח חיי שכניו בני עבר. הנוודים שסבבו בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה הם העברים המוזכרים בספר בראשית. דעה רווחת במחקר הארכאולוגי היא, שמוצאם של בני תקופת הברונזה הביניימית הוא ממסופוטמיה¹⁸ וזאת על פי דמיון בין כלי החרס שלהם לכלי חרס בתרבויות שמעבר לפרת. אזור זה מזוהה עם עבר הנהר.

אין ספק שקשה להתעלם מהדמיון ל'עפרו' המופיעים בתעודות מצריות. הדמיון רב הן בשם, הן בכך שמדובר באוכלוסייה שאינה יושבת קבע, הן בכך שנחשבו בעיני המצרים כגורם שלילי.

אם אכן כך, עלינו לנסות להגדיר את 'ארץ העברים'. רמב"ן מסביר שאברהם היה מפורסם עד כדי כך שאזור מגוריו, חברון, היה ידוע בשם 'ארץ העברים' (פרק מ, יד, ד"ה כי אם זכרתני אתך).

¹⁹ גרינץ הציע, שתחום ארץ ישראל וסוריה נקרא בשם כולל 'ארץ העברים'. הרב ¹⁹ בן-נון הציע את ארץ שכם כארץ העברים.²⁰ שתי ההצעות אינן מתיישבות עם המקורות החיצוניים. אין זה סביר שתחום נרחב כל כך כפי שמציע גרינץ לא ייזכר בשום מקור מצרי. לעומת זאת המונח 'ארץ כנען' והמונח 'ר'תנו' המציין ככל הנראה את ארץ ישראל וסוריה מופיעים במקורות המצריים.²¹ ההצעה ש'ארץ העברים' היא אזור שכם אינה מתיישבת עם המקור המצרי מהמאה התשע עשרה לפנה"ס, המזכיר את מסע ח'וסבך ל'ארץ שכם'²² ועם מקור מהמאה השלוש עשרה לפנה"ס (פאפירוס אנאסטסי) המזכיר אזור בשם 'הר שכם'.²³ נראה שבמקורות המצריים אזור צפון השומרון נקרא על שם העיר המרכזית באזור, ואין כל סיבה להניח שאזור שכם נקרא בשם אחר. בנוסף לכך מתברר בסקרים ובחפירות שאזור שכם היה אחד האזורים הצפופים באתרי יישוב בתקופת הברונזה התיכונה.²⁴ באזור זה לא היה מקום רב לנוודים. עם זאת, הממצא הארכאולוגי תואם את הצעתו של רמב"ן אם כי מטעמים אחרים, ויש לזהות את אזור חברון כארץ העברים.

- בספר בראשית 'עבראה' בעוד שבספר שמות הוא מתרגם 'יהודה'. ריכוז של כל המקומות שבהם מוזכר המונח 'עברים', ראה אצל ¹⁹ בן נון, שם.
18. ראה: ר' עמירן, **הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל**, ירושלים תשל"א, עמ' 103; נ' נאמן, 'ארץ ישראל בתקופה הכנענית', בתוך: ¹⁹ אפעל (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל, התקופות הקדומות**, ירושלים 1982, עמ' 127.
19. ¹⁹ גרינץ, **מוצאי דורות**, תל אביב תשכ"ט, עמ' 183-192.
20. ¹⁹ בן נון (לעיל, הערה 16).
21. ¹⁹ אהרוני, **ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 21-18.
22. נ' נאמן (לעיל, הערה 18), עמ' 141.
23. ¹⁹ אהרוני (לעיל, הערה 21), עמ' 92.
24. ראה בעבודתי (לעיל, הערה 3), עמ' 172.

בסקרים ובחפירות שנעשו בהרי יהודה מצטיירת התמונה הבאה:²⁵ הרי בית אל והרי ירושלים היו מאוכלסים בצפיפות רבה יחסית ביישובי קבע שעסקו בחקלאות. לא היה מקום רב לנוודים רועי צאן באזורים אלו.²⁶ ואילו הרי חברון הקרים והטרשיים היו דלילים באוכלוסיית קבע, שם ניתן היה לקיים מרעה מבלי לפגוע ביישובי הקבע. באזור זה התרכזו העברים, אליו נדחקו על ידי בני התרבות העירונית בתקופת יוסף, ואכן אזור זה כונה 'ארץ העברים'.

ז. סיכום

ברשימה זו נעשה ניסיון לרתום את המחקר הארכאולוגי לבירור כמה סוגיות מקראיות הנוגעות לנושאים היסטוריים וגאוגרפיים. חשיבותו של המחקר הארכאולוגי בחילוץ תקופת האבות מערפילי ההיסטוריה הרחוקה, והפיכתה לתקופה היסטורית בעלת בסיס רָאָלי לאירועים המוזכרים בספר. עם זאת ראוי לציין, שפרשני התורה, גם ללא הנתונים הארכאולוגיים, הגיעו למסקנות דומות על בסיס ניתוח הטקסט המקראי.

25. הנתונים מרוכזים בעבודתי (לעיל, הערה 3), עמ' 167-172.
26. אולי על רקע זה ניתן להבין את הוויכוח בין רועי אברם לרועי לוט.